

Balla Tibor[‡]

A műemlékek és a műalkotások védelme az első világháború olasz hadszínterén¹

<https://doi.org/10.17047/Hadtud.2024.34.E.40>

Az első világháború pusztításai nem kímélték az épített örökséget, a műemlékeket, a műalkotásokat sem. A 1917. október 24-én végbement caporettói áttörés után a szövetséges osztrák–magyar és német csapatok jelentős észak-olaszországi területeket foglaltak el. Az egyetemes kulturális örökség részét képező műemlékek és műalkotások védelmét a megszállók fontos feladatnak tartották. Tanulmányomban az osztrák–magyar művészeti alkotásokat védő csoport 1917–1918 során kifejtett tevékenységét foglalom össze. Rávilágítok a csoport munkájának nehézségeire és tevékenységének eredményeire, az egykori megszállt területről elszállított műtárgyak első világháború utáni visszaadására.

KULCSSZAVAK: első világháború, olasz hadszíntér, műemlékvédelem, műalkotások védelme, művészeti alkotásokat védő csoport

Protection of Monuments and Works of Art on the Italian Theatre of War of the First World War

The devastations of the First World War did not spare the built heritage, neither the monuments, nor other works of art. After the Caporetto breakthrough on October 24, 1917 the allied Austro-Hungarian and German troops occupied significant territories of northern Italy. The occupiers considered the protection of monuments and other works of art, which are part of the universal cultural heritage, an important task. This study summarizes the activities of the Austro-Hungarian group for the protection of works of art during 1917–1918. The difficulties of the group's work and the results of its activities are highlighted, while the returning of those works of art after World War One that the occupiers transported is also analysed.

KEYWORDS: *First World War, Italian theatre of war, protection of monuments, protection of works of art, group for protecting works of art*

Az első világháború olasz hadszínterén 1915 májusától öldöklő küzdelem folyt a szembenálló olasz és osztrák–magyar haderő között. Az 1917. október 24-én történt caporettói frontáttörést követően a szövetséges osztrák–magyar és német csapatok a visszavonuló olaszokat üldözve, egészen a Piave folyóig nyomultak előre. Az általuk elfoglalt észak-olaszországi területeken (Udine, Belluno tartományok egésze, Treviso, Velence és Vicenza tartományok északi részei) osztrák–magyar katonai közigazgatást vezettek be.²

[‡] Kutatóprofesszor, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar/*Research Professor, University of Public Service, Faculty of Military Science and Officer Training*; balla.tibor@uni-nke.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2476-8981>

¹ A publikáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem megbízásából, a Teremtésvédelmi Kutatóintézet „Fenntarthatóság, állóképesség – az éghajlatváltozás és az ahhoz való alkalmazkodás társadalmi kihívásai” projektje keretében jelenik meg. A projekt támogatója a Technológiai és Ipari Minisztérium.

² Balla 2019a, 69–81.

1917. december 16-án megegyezés született a német és az osztrák–magyar megszálló erők vezetői között, hogy a német 14. hadsereget felszámolják, és a Boroevic-hadseregcsoport átveszi annak megszálló feladatait.³ A német csapatokat 1918 januárja és márciusa között a nyugati hadszíntérre helyezték át.

A műemlékek és műalkotások szervezett védelmének előzményei az olasz hadszíntéren

Az ellenséges művészeti örökség védelme az első világháborúban a korábbi fegyveres konfliktusokhoz képest újdonságnak számított. Az 1907. október 18-án megkötött, a szárazföldi háború szabályaira vonatkozó 4. hágai egyezmény 46. és 48. pontja, – melyet 44 állam, köztük az Osztrák-Magyar Monarchia is ratifikált –, megtiltotta a történelmi emlékművek, művészeti és tudományos alkotások, és vallási intézmények lefoglalását, elkobzását, kifosztását, szétrombolását és megrongálását, azonban azok aktív védelmét nem határozta meg.⁴

Az olasz műemlékek légitámadások elleni védelmével az osztrák-magyar hadvezetés és kormányzat már az 1915-ös olasz hadba lépés után nem sokkal szembesült. 1915. június 27-én a bécsi apostoli nuncius közvetítette XV. Benedek pápa kérését Ferenc József felé a főként Velencében található szakrális épületek és helyek megóvásáról. Annak folyományaként a Monarchia uralkodója két nap múlva a közös Hadügyminisztériumhoz intézett egy levelet.⁵ 1915. július 4-én Franz Conrad von Hötzendorf⁶ vezérezredes, osztrák-magyar vezérkari főnök a császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság Hadműveleti Osztályának címzett utasításában intézkedett az olasz műemlékek és szent helyek, kifejezetten pedig a Loretoi templom megóvására vonatkozóan.⁷

1915. október 24-én osztrák-magyar repülőgépek Velencét bombázták, melynek áldozatául esett a Scalzi-templom Tiepolo híres tetőfreskójával. A pápai nuncius újabb kérése nyomán az uralkodó ismét követelte a Hadsereg-főparancsnokságtól, hogy kíméljék meg az olasz műemlékeket és a szakrális emlékeket.⁸ 1916. március 12-én a Délnyugati-Front parancsnoksága egy brosúrát kapott *A történelmi műemlékek és épületek védelme* címmel, melyben az olasz művészet jelentőségére és a német kultúrával való kapcsolatára, valamint a szárazföldi háborúról szóló hágai egyezmények 27. bekezdésére hívták fel a figyelmet.⁹ A parancsnokság számára megküldték Olaszország északkeleti tartományai (Udine, Treviso, Belluno, Velence) legfontosabb műemlékeinek listáját is.¹⁰

³ Mayerhofer 1970, 36–37.

⁴ Strupp 1914, 126.

⁵ Perusini 2017, 197–198.

⁶ Életrajzát lásd: Balla 2010, 100–103.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (ÖStA, KA) Marinesektion/Operationskanzlei (MS/OK) 1915.08.01. 11-1/18, 403. doboz.

⁸ ÖStA, KA MS/OK 1915.08.01. 11-1/18, 403. doboz.

⁹ ÖStA KA Militärkanzlei Seiner Majestät (MKSM) Nr. 250. 1916.12.08., és Nr. 4058. 1916.09.13.

¹⁰ ÖStA KA Armee-Oberkommando (AOK) Op. Nr. 1059. 1916.03.14., 87. doboz.

A császári és királyi művészeti alkotásokat védő csoport megalakulása és tagjai

Az osztrák–magyar Délnyugati Front parancsnoksága az elfoglalt olasz területeken tartózkodó minden csapatost számára jegyzékeket adott ki azokról a városokról, településekről, kastélyokról, ahol művészeti, vagy műemléki értékek fordultak elő. Az egyes ezredeknél külön tiszteket bíztak meg a csapatost által megszállt területen található műemlékek, művészeti szempontból értékesnek számító műalkotások felügyeletével. 1917 decemberében megalakították a Délnyugati Front parancsnokságának közvetlen alárendeltségében működő művészeti alkotásokat védő csoportot (*Kunstschutzgruppe*), amelynek tagjait dr. Max Dvořák egyetemi tanár (a császári–királyi Műemlékvédelmi Központi Bizottság második alelnöke, a Művészettörténeti Intézet vezetője) javaslatára nevezték ki a feladat végrehajtására.¹¹ A csoport egészen 1918. november elejéig, az olasz hadszíntéren bekövetkezett osztrák–magyar katonai összeomlásig folytatta tevékenységét. A szükséges műszaki segéderőt, mint például fényképezőket, térképészeket a szükséges mértékben bevonhattak a munkájuk segítésére.

A következő szakemberek (a legtöbben a császári–királyi Műemlékvédelmi Központi Bizottság tagjai voltak) kaptak megbízást a császári és királyi Hadügyminisztériumtól a művészeti alkotásokat védő csoport tagjaként az elfoglalt területeken való munkálkodásra: Dr. Hans Tietze főhadnagy, Dr. Oskar Oberwalder hadnagy, professzor Karl Holey, professzor Anton Gnirs kormánytanácsos, Dr. Paul Buberl hadnagy és Dr. Oswald von Kutschera-Woborski.¹²

A későbbiekben változott az osztrák–magyar csoport összeállítása. Több szakemberrel bővült annak létszáma. Alfons Ivo Quiquerez mérnök hadnagy építészt, professzor Heinz Julius Tomaseth fővadász hadapródjelöltet és Dr. Franz Ottmann hadnagy művészettörténészetet, Dr. Rudolf Wolkan irodalomtudóst, a könyvgyűjtemények specialistáját, Dr. Antal Józsefet a magyar királyi oktatási minisztérium képviselőjét, 1918 májusában pedig Guido Kaschnitz von Weinberg régészt és művészettörténészt is a csoport kötelékébe vezényelték.¹³

Az osztrák–magyar művészeti alkotásokat védő csoport feladatai és tevékenysége

Az osztrák és magyar szakértőkből álló művészeti alkotásokat védő csoport feladata igen sokrétű volt, amelybe beletartozott a megszállt területeken fellelhető műemlékek, művészeti alkotások, hagyatékok állományának ellenőrzése, dokumentálása és feljegyzése, az azokban keletkezett esetleges károk megállapítása, sürgős esetekben azok lehetőség szerinti elhárítása, javítása, s végül a további rombolások, pusztítások vagy az elszállítás megakadályozása.¹⁴ Feladataik közé tartozott még a valamilyen okból a megszállt területről elszállított vagy kicsempészett műtárgyak visszaszerzése, az elfoglalt területen található harangok történeti értékének véleményezése (alkalomadtán azok megmentése a rekvirálástól és a beolvasztástól), a veszélyeztetett könyvtárak és a régebbi korokból származó könyvállomány védelme

¹¹ Mayerhofer 1970, 134–136.

¹² Perusini, 2017, 200–201.

¹³ Perusini 2017, 202., Mayerhofer 1970, 138–139.

¹⁴ Mayerhofer 1970, 134–136.

(elsősorban a használt papír megkezdett rekvirálása miatt), gondoskodás az őskori, római és középkori régészeti lelőhelyek biztonságáról, valamint az épített örökség, a műemlékek kárainak megállapítása és megszüntetése.¹⁵

A csoport tagjai a műalkotások szakszerű restaurálásától a munkaerő és az alapanyagok hiánya miatt kénytelenek voltak eltekinteni.¹⁶

Már a megszállt terület szakemberek általi első beutazása alkalmával kiderült, hogy a nyilvános és egyházi gyűjteményekben található legkiemelkedőbb és mozgatható műalkotásokat¹⁷ az olasz hatóságok nagyrészt még 1915–1916 folyamán Olaszország délebbre eső területein biztonságba helyezték, azonban a szállítások még a caporettoi áttörés alatt és után, egészen 1917. november első napjaiig folytak.¹⁸

Az elfoglalt területeken található műemlékek és művészeti alkotások védelmére különböző intézkedéseket foganatosítottak. Az osztrák-magyar szakemberek már a bevonulás előtt a műemlékek részletes listájával rendelkeztek, és a megszállt terület műalkotásait relatíve jól ismerték. A művészeti alkotásokat védő csoport tagjai alaposan megvizsgálták a feltalálható műtárgyakat, műemlékeket és megfelelő összesítést készítettek azokról, s ha lehetséges volt, akkor fotókkal is dokumentálták az állapotukat. Gyakran nem volt tudomásuk arról, vajon a hiányzó műalkotásokat még a háború alatt az olaszok magukkal vitték, vagy egyszerűen csak elrabolták azokat. Az olasz csapatok által 1915–1917 között a hadműveleti területről elszállított műkincsekről, tárgyakról igazolásokat állítottak ki a helyi hatóságok és a tulajdonosok számára. A tulajdonosok elmenekülése után a területen visszamaradt lakosság a műkincsek hollétéről nem tudott vagy nem akart felvilágosítással szolgálni.¹⁹

A művészeti alkotásokat védő csoport szakértői megpróbálták meggátolni a csapatok beszállását a történelmi és műemléképületekbe. Megakadályozták például az udinei Palazzo Florio átalakítását katonai kórházzá, amely biztosan az ott található képgyűjtemény, az értékes levéltár és az épület pusztulását jelentette volna. Egyes műemléképületek védelmére biztonsági intézkedéseket rendeltek el.

A művészeti alkotásokat védő csoportnak mindazokat a nyilvános és magántulajdonból származó műtárgyakat el kellett raktározni, melyeket az eredeti helyükön rablás vagy

¹⁵ Scheer 2009, 200–201.

¹⁶ Auszug aus dem Bericht über die Tätigkeiten der österreichisch-ungarischen Kunstschutzgruppe im besetzten Gebiet Itaiens. Wien, 1918., 26. A német 14. hadsereg csapatai által megszállt zónában egy megközelítőleg 10 főből álló német művészeti alkotásokat védő csoport is működött 1917 novemberétől, amely művészettörténészekből, építészekből, régészekből és könyvtárosokból-levéltárosokból állt. Tagjai között olyan szaktekintélyeket tudhatott, mint Dr. Ludwig von Bürkel hadnagy, Walter Gräff hadnagy, Dr. Walter Mannowsky százados művészettörténészek, Otto Orlando Kurz hadnagy építész, Ebert von Hessel hadnagy magán docens, a könyvtáros és levéltáros ügyek szakértője. Központjuk az udinei városi könyvtárban volt, ahol osztrák-magyar kollégáikkal közös megbeszéléseket is folytattak, illetve összehangolták tevékenységüket. A német csoport – amely még a német 14. hadsereg parancsnokságának távozása után is folytatta tevékenységét az egykori német megszállási zónában - által begyűjtött műalkotásokat egy Udinében található raktárban tárolták. Vö.: Mayerhofer 1970, 138–139., 143.

¹⁷ Bővebben lásd: Ujházi 2023, 93–112.

¹⁸ Példának okáért Belluno városi múzeumából az olaszok a festmények nagy részét, valamint a bronz gyűjteményt magukkal vitték.

¹⁹ Perusini 2017, 203–204.

pusztítás fenyegetett. A védendő műalkotások kiválogatását a bizottság szakértői végezték. A mozdítható műalkotások védelme a legnehezebb és a legkevésbé hálás feladat volt, mivel a művészeti alkotásokat védő csoport sikere vagy kudarca az elfoglalt terület lakosságának szemében a fosztogatás és a rablás megakadályozásaként rögzült. Nem ritkán a rendelkezések túl későn érkeztek, mivel a megszállás első heteiben már a hadsereg állományába tartozók által elkövetett fosztogatások, rablások és orgazdaságok (melyeket az olaszok is elkövettek, s azokról az osztrák–magyar sajtó is tudósított) történtek. A fentiek elsősorban a magánháztartásokat érintették, így sok inkább kézműipari tárgynak számító helyi művészeti alkotás is elveszett. Az egy éven át tartó osztrák–magyar megszállás ideje alatt működött egy feketepiac, amelyről néhány magas rangú tiszt is tudomást szerzett, akiket a művészeti alkotásokat védő csoport munkatársai nyilvánosan is megvádoltak, azonban hivatalos felelősségre vonás nem történt.

A csoport tehetetlensége a katonai hatóságokkal szemben, sajnos az egyházak vonatkozásában is megmutatkozott, hiszen a szakemberek tiltakozása ellenére a művészi szempontból értékes harangokat is lefoglalták és beolvasztották. (A háborús fémgyűjtés jegyében persze azt az Osztrák–Magyar Monarchia területén is megtették). A csoport a stratégiai szempontból lényegében irreleváns Velence városának további bombázását sem tudta megakadályozni. 1917. május 25. és 1918. február 26. között Velencét 28 alkalommal érte osztrák–magyar légitámadás, amelyek során több műemlék templom és azok freskói is megsérültek.²⁰

A közvetlen háborús rombolásoknak számos műemlék és műalkotás áldozatul esett. Példának okáért Cividale településen a híres Ponte del Diavolo-t az 1917 őszen visszavonuló olaszok felrobbantották, az ugyanott található román hidat, továbbá a Torre di Zuino kastélyt pedig felégették. Az osztrák–magyar tüzérségi tűz Pontebba plébániatemplomát teljesen, Dosodol templomát pedig részben szétrombolta. A Palmanovára hullott osztrák–magyar repülőbombák számos régi házat megsemmisítettek.²¹

1917. november elején, az olasz visszavonulás közben zajlott ütközetekben Latisana harangtornya, továbbá számos templom és kastély megsérült a tüzérségi tűzben. Casarsa településen például a kórháznak használt templom karzatát érte tüzérségi találat, és az ott található, Pomponio Amalteo által készített freskók megsérültek. Spilimbergóban a dómot belövés érte, San Daniele településen a kastélytemplom súlyosan megsérült. A Piave mentén húzódó frontszakaszon számos településen keletkeztek károk az ottani harcselekmények következtében, például San Polo, Ponte di Piave, Salgareda, San Dona di Piave, Piave di Soglio, Sernaglia, Moriago településeken. Különösen súlyos veszteséget jelentett a Susegana melletti San Salvatore kastélyának szétrombolása, amelynek híres, a 14. és 16. századból származó freskói megsemmisültek. Mivel ezek az objektumok nem álltak közvetlen

²⁰ Perusini 2017, 204–206.

²¹ Mayerhofer, 1970, 140–141. Az Isonzó mentén húzódó frontszakaszon az egyik leghíresebb, háborús károkat szenvedett műemlék, az olasz tüzérség által megrongált Duino kastélya volt.

ellenséges tüzéségi tűz alatt, a művészeti alkotásokat védő csoport tagjai ideiglenes intézkedésekkel legalább a károk növekedését megpróbálták megakadályozni.²²

A különösen veszélyeztetett épületekből az értékes festményeket vagy berendezési tárgyakat, (például Moriago, Pordedone, Vittorio plébániatemplomaiból az oltárképeket) begyűjtötték. A Caorle templomában található köreliefeket megpróbálták homokzsákokkal megvédeni. Különös nehézséget jelentett a művészeti alkotásokat védő csoport tagjai számára a csapatok által lefoglalt, művészettörténeti szempontból értékes, a hadsereg céljaira használatba vett épületek felszabadítása. Sikerült elérni például, hogy San Danielében és Barbeanóban a San Antonio, Coneglianóban a San Martino, továbbá Casarsában és San Pietro di Pelettóban a régi freskókkal ékesített templomokat kiürítsék és lezárják, miután az osztrák-magyar csapatparancsnokságok eltávoztak onnan.²³

A művészeti alkotásokat védő csoport közbenjárására megóvták a további pusztulástól a Sestal Reghenában található bazilika román stílusban épült előcsarnokát, amely a katonaság általi igénybevétel során károkat szenvedett. Hasonló intézkedéseket tettek a Concordiában található keresztelőkápolna és a Bicinióban lévő temetői kápolna esetében. A művészeti alkotásokat védő csoport különleges védelme alá helyezték a nemzeti emlékeket a megszállt területeken. Például a Tempietto-t Civaldában, az apátsági templomot Sestóban. Concordiában a keresztelőkápolnát, az udinei, a bellunói és a portogruarói dómot, a freskókkal dúsan díszített templomokat San Vitóban, San Danielében, Casarsában, Vittorióban. A művészeti alkotásokat védő csoport tagjai törekedtek Viktor Emanuel király és Garibaldi fémszobrának a védelmére, amelyeket végül sikerült megmenteni a beolvasztástól.²⁴

Az osztrák-magyar művészeti alkotásokat védő csoport Cividale városából 1918 áprilisáig minden könyvtárakból és egyházi kincstárakból származó különleges régiséget begyűjtött, azt az olasz csapatok visszavonulása idején nyitva maradt múzeumi épületekbe szállították és ott elzárták. A város múzeumában több helyi épületből összegyűjtött festményeket és műtárgyakat tároltak. A csoport szakemberei heves tiltakozás ellenére sem tudták azt megakadályozni, hogy 1918 októberében a múzeumot csapatparancsnokoknak tartott tanfolyam számára előadóteremként fel ne használják. Az alsó termeket, melyek a környékbeli települések gyűjteményeinek maradványait tartalmazták, teljesen bezárták.²⁵

Az elfoglalt területekről a legfigyelemreméltóbb műtárgyakat Udinébe szállították és ott őrizték. Udinében az egyházi gyűjteményeket teljesen érintetlenül találták. A kastélyban viszont barbár képrombolásokat észleltek a csoport szakemberei. Ott a városi múzeumból származó 31 láda műalkotást találtak, melyeket a kastély helyiségeivel együtt lezártak. Egy fegyveres őr odaállítására ellenére többször is betörték oda, három ládát erőszakosan felnyitottak, egyet pedig kiraboltak. Az ellopott tárgyak érmék voltak, amelyek értékét utólag már nem lehetett megállapítani. Mindezek után a ládákat a püspöki palotába vitték. A helyi múzeumban az osztrák-magyar katonai hatóságok a dinasztia érdekében tett szolgálat

²² Mayerhofer 1970, 141–142.

²³ Mayerhofer 1970, 142.

²⁴ Mayerhofer 1970, 142–143.

²⁵ Mayerhofer 1970, 143–144.

múzeumát akartak létrehozni, később pedig a múzeumot be akarták zárni. A múzeumi raktárban értékes műtárgyak voltak fellelhetők a Beretta, Rubeis, Asquini, Gripper, Frangipani, Antonioni, Della Porta, Moroldi-Lovaria, Maniago-Attimis, Mangilli, Agricola, Strassoldo, dal Torro, Pecile, Della Torrem de Brandis, Marcottini, Lirutti palotákból, továbbá a városi előljárásáról. Találtak hagyatékokat Görzből és környékéről, pl. a püspöki könyvtárat és levéltárat, a görzi kapucinusok és szaléziak könyvtárat, továbbá a ferencesek könyvtárat Castagnovizza-ból, Cornini és Frapposti képeit a görzi múzeumból. A felsorolt állományokat visszaadták tulajdonosaiknak.²⁶

Belluno város múzeuma egyúttal a magángyűjteményekből származó, oda beszállított műtárgyak raktáraként is szolgált, továbbá néhány olyan műtárgyat is őriztek ott, amelyeket a művészeti alkotásokat védő csoportnak sikerült eredeti állapotának megfelelően helyreállítania. A püspöki múzeum is jelentős volt Bellunóban, ahonnan még a művészeti alkotásokat védő csoport beavatkozása előtt egy csomó festményt elloptak. Teljesen elhanyagolt volt a múzeum Pieve di Cadore településen, melyet a csoport munkatársai ismét rendbe hoztak. A múzeum állományából származó egyes kéziratokat a Feltre-Belluno püspökség diakónusál Don Luigi Bernardnál helyeztek biztonságba. Fontos munkát végzett a csoport Oderzóban is, ahol a múzeumot anyagraktárként használták, azonban annak legfontosabb állományát sikerült megmenteni. Teljesen épen maradt az ókori múzeum Portogruaróban, amelyet az ottani püspöki titkár védelme alá helyeztek. Az elhagyott magántulajdonú műalkotásokat a Bellunóban és Cividaleban található raktárakban, a Vittorióban működő előljáráságon, Udinében pedig a városi könyvtárban és a San Antonio templomban gyűjtötték össze. A művészeti alkotásokat védő csoportot ezekben a munkálatokban Colavini olasz festő is támogatta. Ameddig a műtárgyak, műalkotások tulajdonosai vagy azok bizalmas képviselői azonosíthatók voltak, a csoport eltekintett a műalkotások elszállításától. A csoport a tulajdonosok vagy azok képviselőinek kifejezett kívánságára védelme alá vette a különböző műtárgyakat és egyéb kultúrjavakat. Minden ilyen állományt katalogizáltak, az így keletkezett papíron összesített listákat a mindenkori városi közigazgatásnak adták át. A megszállt terület műkincseinek alapos állapotfelvétele, ideértve a magántulajdonban lévőket is, ismeretlen értékű és korábban nem ismert műtárgyak feltalálásához is vezetett, amelyeket a helyi hatóságok védelme alá helyeztek.²⁷

A csoport fontos feladatai közé tartozott a vidékről jogtalanul elhurcolt műtárgyak visszaszerzése, illetőleg az ilyen rablások megakadályozása. Venzone település ún. múmiák kápolnájából származott egy jelentős szoborcsoport és más különálló szobrok, amelyeket az osztrák-magyar csoport szakemberei helyeztek biztonságba. Egy osztrák hadifestő teljesen szabályellenesen vásárolta meg azokat, a császári és királyi katonai közigazgatás rendeleteibe ütköző módon a helybéli paptól. A szobrokat időközben már a Monarchia területére szállították, majd visszavitték azokat a megszállt területre és a fentebb említett plébánost bízták meg a megőrzésükkel. A vásárló jogi felelősségre vonása azonban elmaradt, mivel nem

²⁶ Mayerhofer 1970, 144–145.

²⁷ Mayerhofer 1970, 145–147.

volt kizárható az eladó bűnrészessége.²⁸ 1918 februárjában már a Borojević-hadseregcsoporthoz tartozó katonák parancsnokságon is az a hír járta, hogy a megszálló erők kötelékébe tartozó katonák festményeket és iratokat ajánlottak fel megvételre, amelyek az osztrák-magyar csapatok által okkupált területről származtak. A nyomban elrendelt vizsgálatok a hadseregcsoporthoz tartozó parancsnokság részéről azonban eredmény nélkül zárultak.

Egyes műtárgyak, műalkotások eltulajdonítása előfordult, de a katonai közigazgatás személyre való tekintet nélkül a legnagyobb szigorral lépett fel az ellen. Az export a megszállt területről tilos volt. A csoport jelentéséből tudjuk, hogy ennek ellenére a kivitel a megszállt területről egy művészeti szakértő mellékelt szakvéleményével együtt mégis lehetséges volt, ha a tárgy nem nyilvános tulajdonból származott és művészi jelentősége nem volt akkora, hogy kivitele az ország kárára vált volna. Az egykori jelentés szerint ezek a tárgyak és amelyekre kiviteli engedély kérelmek futottak be, szinte kivétel nélkül jelentéktelenek voltak.²⁹

A Monarchia fegyveres erejének állományába tartozó tisztek és legénység számára tilos volt a műtárgyak illegális kivitele a megszállt területről. Előfordult, hogy a civilek saját szakállukra műkincseket vittek a Monarchiába és ott értékesítették azokat, vagy magántulajdonban tartották, függetlenül attól, hogy azok a műalkotások rablás, lopás vagy vásárlás útján kerültek a tulajdonukba. A Borojević-hadseregcsoporthoz tartozó parancsnoksága 1918. február 8-án rendeletet hozott a műemlékek védelmére és a csempészés megakadályozására, amelyben megtiltották a különböző történelmi korokból származó, a művészettörténeti vagy kultúrtörténeti értékkel bíró műtárgyakkal történő kereskedelmet. Kivételt azok a tárgyak képeztek, amelyek 1917. október elseje előtt már a megszállt területen honos személy tulajdonát képezték. Kivételes esetekben a kivitel csak a művészet- és kultúrtörténeti kérdések két szakértőjének előterjesztése alapján volt lehetséges. Ezen rendelkezések áthágását 100 000 líráig terjedő pénzbüntetéssel vagy egy évig terjedő börtönnel büntették. Mindezeket a rendelkezéseket a katonai közigazgatás részéről szigorúan figyelembe vették. Az osztrák-magyar tisztek csomagjainak ellenőrzését azonban nem végezték túl szigorúan.³⁰

A megszállt területen található könyvtárak és levéltárak anyagát a szakértőkből álló csoport munkatársai helyben áttekintették, osztályozták, s lehetőség szerint rendezték, majd bezárták az intézményeket. Csupán a kevésbé védett kisebb állományokat szállították át nagyobb könyvtárakba, mint letétet. Ennek ellenére említésre méltó károk keletkeztek a megszálló hatóságok figyelmetlenségéből adódóan, például az Instituto Tecnico (Műszaki Intézet) udinei könyvtárában, ahonnan az értékes és különleges nyomtatott anyagokat egy raktárba szállították, azonban a lezárt intézményben maradt anyagot ellopták. A Società Alpina (Alpesi Társaság) Udinében található könyvtárának anyagai – amelyet a művészeti alkotásokat védő csoport szakértői teljes mértékben rendeztek – szintén sérültek. Különböző katonai hatóságok rendeletére, műszaki irodalom keresése közben, illetve rendőri nyomozás során azt összekavarták és részben elhurcolták.

²⁸ Mayerhofer 1970, 149–150.

²⁹ Scheer 2009, 201–202.

³⁰ Mayerhofer 1970, 136–138.

A magántulajdonban lévő könyvtárak közül is érdemes néhányat megemlítenünk, amelyek állagát a művészeti alkotásokat védő csoport tagjai igyekeztek megővni. Azok közé tartozott például az azonos nevű udinei palotában található Florio-könyvtár, amely kórháznak történő igénybevételéről a csoport közbeavatkozására lemondtak a megszálló katonai hatóságok, és megmaradhatott eredeti állapotában. Ide sorolható még a gróf Concina-könyvtár és levéltár San Daniele településen, amelynek értékes állománya részben eredeti helyén maradt, részben pedig a helyi könyvtárban helyezték el. A Colloredo-kastély könyvtárát a helyi plébános felügyelete alá helyezték. Gróf Manio Passericanóban található, és a csapatátvonulásoknak kitett kastélyának könyvtárát és levéltárát is sikerült megmenteni, az ott lévő levéltári anyagokat és a könyvtár fontosabb részét Udinébe szállították. Hasonló intézkedéseket hoztak a Bellunó-i hadtápcsoport-parancsnokság területén is, ahol értékes könyvtárakat találtak részben üresen álló vidéki villákban, házakban. Az ott fellelt anyagokat leltározták, az értékes gyűjteményi részeket pedig Bécsbe szállították. Udinében a Groppler, a Beretta, a Porta, a Frascasetti, a Renier, a Pirona, a Puppi és Asquini családok magántulajdonában lévő könyvállományt a városi könyvtárba vagy a San Antonio templomba szállították.³¹

A csoport szakértőinek munkabíráására jellemző, hogy csupán az udinei városi könyvtárban 12 000 dokumentumot, továbbá 3000 kéziratot és 90 000 nyomtatott kötetet néztek át. A megszállt területekről származó könyvek elszállításáért a bécsi egyetemi könyvtár tudományos munkatársa, dr. Rudolf Wolkan volt a felelős. Ő irányította a Bécsbe küldendő könyvek tárolását és szállítását, amelyeket a bécsi egyetemi könyvtárban őriztek meg. Nagy szakértelemmel végezte munkáját, melyet az anyag háború utáni visszaszolgáltatásakor olasz részről is a legnagyobb dicsérettel illettek.³²

Dr. Wolkan az osztrák-magyar Hadsereg-főparancsnokság engedélyével összesen 506 láda könyvet szállított Bécsbe, amelyek nagyrészt Belluno és Pieve di Cadore körzetéből származtak. A ládákból egyházi és magántulajdonban lévő könyvtárakból és levéltárakból származó anyagok voltak. A szelektíven kiválogatott könyveket és levéltári anyagokat a megszállt terület elkerülhetetlen kiürítése előtt, még egy általános szállítmánnyal egészítették ki.³³

A könyvelszállítások a megszállt területeken kiadott tankönyvekre is kiterjedtek, amelyeket a császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság parancsára az osztrák tenger mellék iskolái számára vittek el. A tankönyvek elszállítása elsősorban az udinei Instituto Tecnico (Műszaki Intézet) mintegy 10 000 kötetes könyvtárát érintette. A tiltakozások ellenére Görz városába szállították azokat, noha az ottani iskola az 1917–1918-as megszállás egész ideje alatt nem működött. A fentebb említett udinei intézmény fizika szertárát szintén Görz-be vitték.³⁴

---

³¹ Mayerhofer 1970, 148–149.

³² Mayerhofer 1970, 155–156.

³³ Mayerhofer 1970, 156–157.

³⁴ Mayerhofer 1970, 157.

Nem került elszállításra a tervek ellenére Gertani természettudós növénygyűjteménye, amelyet Ritter von Kreissler, a császári-királyi kultuszminisztérium szakértője Tolmezzóban helyezett biztonságba és ott őriztek meg. Különös figyelmet szenteltek a Monarchia kulturális hatóságai az Asziagóban található ún. cimber³⁵ levéltárnak. Az Osztrák Tudományos Akadémia felszólítására a művészeti alkotásokat védő csoport kutatásokat folytatott annak hollétééről, de azok nem vezettek eredményre. Valószínűsíthető, hogy a cimber levéltárat az olaszok legkésőbb 1916-ban Olaszország belső részébe szállították.³⁶

Az okkupált észak-olaszországi területen a kulturális zsákmány különleges fejezetét képezte az orgonasípok és a harangok leszerelése fémkinyerés céljából. 1918 májusában a Boroevic-hadseregcsoporthoz jelentette, hogy az orgonasípok leszerelésével előreláthatólag 60 000 kg ónt lehet összegyűjteni.³⁷ Hozzá tették, hogy ezt a mennyiséget úgy lehetne növelni, ha a homlokzatsípokon kívül még a belső sípműveket is leszerelnék, melynek következtében az ón kinyerését 5-6-szorosára lehetne növelni.

Az osztrák–magyar Hadsereg-főparancsnokság 1918. május végén kelt parancsára az összes saját csapatok által megszállt területen mindegyik templom és iskola harangját le kellett szerelni.³⁸ A különleges művészi értékkel bíró harangokat kivételesen megkímélték. A megszállt észak-olasz területről származó és az utóbbi kategóriába tartozó harangokat a Hadsereg-főparancsnokság kívánságára a bécsi császári és királyi Tüzérszertárba szállították, és ott még egyszer megvizsgálták azok művészi értékét. A megszállás végéig a művészileg értékes harangok elszállítása csak részben ment végbe, azok eredeti helyükön maradtak. A művészi szempontból értéktelen harangokat a megszállt területen ezzel szemben már 1918 tavaszán leszerelték és beolvastották.³⁹

Az osztrák–magyar megszállás figyelemreméltó vonatkozása volt, hogy a császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság utasítására a megszállt területről zálogként értékesebb műtárgyakat szedtek össze, amelyeket alaposan dokumentáltak, majd a bécsi Hadsereg-történelmi Múzeumba szállították, ahol bármikor hozzáférhetőek és kiállíthatóak voltak. Mindezt az olaszok által 1915–1917 között Görz és Gradisca körzetéből elvitt császári és királyi műkincsek visszaadásának kikényszerítése céljával tették. Vagyis a háborús jog által szentesített megtorlásról, retorzióról volt szó. Hermann Leidl császári és királyi vezérőrnagy, a Boroevic-hadseregcsoporthoz igazgatási osztályának főnöke mindezzel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy a császárvárosban megőrzött műalkotásokat annak idején majd sértetlenül visszaadják jogos tulajdonosaiknak.⁴⁰

A retorzió keretében 28 láda festményt vittek Udine kastélyából, további 28 festményt pedig Belluno városi múzeumából Bécsbe, amelyeket a fenti múzeumban helyeztek el.⁴¹

³⁵ A cimber a Dél-Tirolban élő német kisebbséget jelentette.

³⁶ Mayerhofer 1970, 158.

³⁷ Mayerhofer 1970, 159.

³⁸ ÖStA KA AOK Nr. 61420 ex 1917.

³⁹ Mayerhofer 1970, 159–160.

⁴⁰ Scheer 2009, 200.; Mayerhofer 1970, 137–138.

⁴¹ Mayerhofer 1970, 153–154.

A felsoroltakon kívül még számos más műkincset is a bécsi Hadsereg-történeti Múzeumba szállítottak megőrzésre. Zálogként ugyanoda kerültek még – a teljesség igénye nélkül – a Coneglianóban található San Martino templom szószékének fából készült domborművei öt ládában, a Giovanni Battista de Canetti osztrák altábornagyot ábrázoló olajfestmény és egy Tiepolo oltárkép az Udinében található San Purita templomból, továbbá egy ismeretlen 17. századi olasz festő képe, azonkívül egy 40 rajzot tartalmazó vázlatkönyv Dustolinitől Belluno városi múzeumából. A Hadsereg-történeti Múzeumba vitték még Viktor Emanuel király mellszobrát, több értékes könyvtári és levéltári dokumentumot: egy latin imakönyvet, a Sacramentarium Fuldensae-t, egy a 11. századból és egy a 15. századból származó miniatúra kéziratot az udinei érseki könyvtárból, egy a tábláján 15. századi rézmetszettel díszített könyvet Morosini grófnő könyvtárából.⁴²

A bécsi Hadsereg-történeti Múzeumba a fenti felsoroláson kívül is kerültek be a saját csapatok által megszállt észak-olasz területekről származó művészeti és kultúrértékek, továbbá iparművészeti vagy hadimuzeális szempontból érdekes, vagy értékes állományok. Csupán néhány példát érdemes kiragadnunk a hosszas felsorolásból: proklamációk 1848-ból, egy fából készült kétfejű sas a bellunói múzeumból, festmények különböző olasz laktanyákból, egy Friaul-t ábrázoló térkép 1778-ból, továbbá számos zsákmányolt olasz zászló és jelvény, valamint kardok, szablyák, török. Nem katonai vonatkozású, iparművészeti szempontból értékes tárgyak is bekerültek a bécsi Hadsereg-történeti Múzeumba az elfoglalt területről. Példának okáért 16 porcelánfigura Vittorióból, három szép kézzel festett közép-olaszországi kordé, melyeket a visszavonuló olaszok 1917. november 1-ről 2-re virradó éjjel Pasariano kastélyának kapui előtt hagytak, majd azokat egy osztrák–magyar zsákmánygyűjtő csoport a Codroipóban lévő gyűjtőhelyre vitte, végül pedig Bécsbe kerültek.⁴³

A műtárgyak, gyűjtemények elszállítását a megszállt területről kezdetben nehezítette, hogy ahhoz a császári és királyi katonai hatóságoknak a német szövetséges jóváhagyását is meg kellett szereznie.⁴⁴

A dunai birodalom hátszágába vitték az I. Napóleon idejéből származó, eredeti friuli földmérési kataszterek. Ez retorzióként történt Gradisca kerületi bírósági anyakönyveinek olaszok általi elszállításáért. A földnyilvántartást a császári–királyi igazságügyi minisztérium javaslatára a tartományi bíróságon őrizték meg Laibachban.⁴⁵

A műalkotások, műkincsek visszaadása a világháború után

Mindazokat a műkincseket, amelyek nem hivatalosan kerültek Ausztria–Magyarország területére, s amelyek bizonyos kultúrtörténeti értéket képviseltek, alkalmasint teljesen vissza

⁴² Mayerhofer 1970, 155.

⁴³ Mayerhofer 1970, 161–162.

⁴⁴ Mayerhofer 1970, 163.

⁴⁵ Mayerhofer 1970, 157.

sikerült szolgáltatni. Csak a csekély jelentőségű és művészeti értékkel nem vagy alig bíró műalkotások, tárgyak maradtak részben a Monarchia és az utódállam Ausztria területén.⁴⁶

1919. február 27-én az Osztrák Állami Belügyi Hivatal rendeletet bocsátott ki az egykori elfoglalt területekről magánúton vagy a saját csapatok (értsd: a tisztek és a legénység) által zsákmányolt és elszállított műkincsek szabad leadásáról és azok visszaszolgáltatásáról Olaszország számára.⁴⁷ A fent említett rendelet következtében számos, a megszállt olasz területekről valamikor elvitt műkincs tulajdonosa jelentkezett önként és visszaszolgáltatta azt, jogi következmények és felelősségre vonás nélkül.⁴⁸ Többek között az egykori Belluno-hadseregcsoporthad tápcsoporthad parancsnokság parancsnoka, Ferdinand von Kaltenborn császári és királyi vezérőrnagy (1918. 02. 01-től altábornagy) által lefoglalt és elszállított műalkotásokat, tárgyakat is visszaadták.⁴⁹

Különösen nagy figyelmet kapott ezen összefüggésben Bulla őrnagy esete, aki Simonini két olajfestményét, melyek Udine környékéről származtak, Svájcba szállította. A két mintegy 30 000 líra értékű festményt az osztrák állami tisztviselők végül átadták az olasz hatóságoknak. Bullát Innsbruckban lopás vétsége miatt bíróság elé állították, amely végül felmentette.⁵⁰

Az osztrák–magyar művészeti alkotásokat védő csoport tevékenységének értékelése

Az olasz állam és az olasz magánszemélyek nem veszítettek el igazán értékes műemlékeket, műalkotásokat és egyéb kultúrjavakat az első világháború során. Mindez több tényezőnek volt köszönhető. Mint korábban említettük, a legfontosabb műtárgyakat és kulturális javakat még maguk az olaszok magukkal vitték 1915–1916-ban, illetve röviddel a caporettói-áttörést követő menekülés előtt, vagy során. A polgárcsaládok, akiknek a műkincsek nagyobbik része a tulajdonában volt, szinte kivétel nélkül elmenekültek a szövetséges német és osztrák-magyar csapatok által okkupált területről. A megszállt zónában visszamaradt műemlékek és műtárgyak először az olasz lakosság csöcseléke, majd a visszavonuló olasz katonaság martalékává lettek. A nyilvános gyűjteményekben még meglévő műtárgyakat az olasz lakosok védelem ürügyén sokszor egyszerűen ellopták, a megszálló osztrák-magyar csapatok soraiba tartozók közül pedig többen felvásárolták azokat és kivitték az országból. A művészeti alkotásokat védő csoportnak számos esetben sikerült az értékesebb műalkotásokat, műtárgyakat megtartani az országnak (leginkább úgy, hogy jegyzőkönyvbe vették, elszállították és biztonságos helyen megőrizték), vagy visszaszereznie azokat a saját alacsonyabb szintű parancsnokságoktól.⁵¹

⁴⁶ Mayerhofer 1970, 153.

⁴⁷ Mayerhofer 1970, 151.

⁴⁸ Mayerhofer 1970, 152.

⁴⁹ Mayerhofer 1970, 151. Ferdinand von Kaltenborn császári és királyi altábornagy életrajzát lásd: Balla 2019b, 228–229.

⁵⁰ Mayerhofer 1970, 151.

⁵¹ Perusini 2017, 199–200.; Mayerhofer 1970, 137–138.

A csoport munkájának hasznosságát az olaszok is elismerték. Ugo Ojetti, aki az olasz Hadsereg-főparancsnokságon a műalkotások védelméért volt felelős, és kétségkívül érdemeket szerzett a hadműveleti területen fellelhető olasz műalkotások védelmében és azok háború idején történt evakuálásában, egy 1919. május 18-án a *Corriere della Sera* újságban napvilágot látott cikkében elismerte az osztrák-magyar művészeti alkotásokat védő csoport korrekt munkáját. Kiemelte Hans Tietze szerepét, aki véleménye szerint becsületesen viselkedett és állhatatos volt sok magas beosztású, általa nemes egyszerűséggel csak rablónak nevezett, a megszálló hatóságokhoz vagy csapatokhoz tartozó személlyel szemben. Az olasz *Az ellenség által elkövetett nemzetközi jogsértéseket vizsgáló királyi vizsgálóbizottság* 1918-as jelentésében is kihangsúlyozták a csoport által végzett feddhetetlen, becsületos munkát, aláhúzva azonban a katonai hatóságokkal szembeni tehetetlenségét. Mint látjuk, a legellenségesebb olaszok sem kérdőjelezték meg a csoport munkájának fontosságát, viszont szinte kivétel nélkül elégtelennek tartották annak hatásfokát.⁵²

A császári és királyi művészeti alkotásokat védő csoport munkáját több tényező is hátráltatta: a műemlékek, műkincsek, kultúrjavak meglehetősen szétszórtsága az elfoglalt területen, a szakemberhiány, a császári és királyi katonai közigazgatás rendelkezésére álló szállítóeszközök hiánya, ami miatt a szakértők csak kevésszer tehettek utazásokat, s az egyúttal a műtárgyak begyűjtését is jelentős mértékben hátráltatta. Bővebb szállítási kapacitások mellett több műalkotást, műemléket megmenthettek volna az enyészettől, illetőleg a saját megszálló csapatok vagy a háború pusztításaitól.⁵³ A háborús körülmények és nehézségek ellenére a csoport tevékenységének mintegy egy éve alatt a lehetőségeinek határain belül a maximális eredményeket érte el, és jelentős mértékben hozzájárult az olasz műemlékek, műalkotások, egyéb kulturális értékek háborús pusztításoktól és rongálásoktól történő megvédéséhez, azok eredeti állapotában történő megőrzéséhez az utókor számára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balla 2010. Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok*. Budapest: Argumentum.
- Balla 2019a. Balla Tibor: *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban*. Budapest: Scolar Kiadó.
- Balla 2019b. Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok*. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- Mayerhofer 1970. Mayerhofer, Christine: *Die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Italiens November 1917. – Oktober 1918*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien.

⁵² Perusini 2017, 210–212.

⁵³ Mayerhofer 1970, 140–141.

- Perusini 2017. Perusini, Giuseppina: Schutz und Zerstörung von Kunstwerken im Friaul während des Ersten Weltkrieges. In: Robert Born und Beate Störkuhl (herausgegeben von): *Apologeten der Vernichtung oder „Kunstschützer“? Kunsthistoriker der Mittelmächte im Ersten Weltkrieg*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag.
- Strupp 1914. Strupp, Karl: *Das internationale Landkriegsrecht*. Frankfurt am Main.
- Scheer 2009. Scheer, Tamara: *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main: Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Ujházi 2023. Ujházi Lóránd: A szakrális kisemlékek megítélése a kánonjogban és az állam jogrendszerében. *Iustum Aequum Salutare*, 19 (2): 3–112.